

М.О. Свірін,
кандидат юридичних наук

СХИЛЯННЯ ДО ВЖИВАННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ (ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ)

Стаття присвячена дослідженню кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 315 КК України. Автор аналізує поняття “схиляння до вживання наркотичних засобів”, основні положення, що мають значення для кваліфікації цього виду злочинів та відмежування їх від інших кримінальних правопорушень.

Ключові слова: наркотичні засоби, психотропні речовини, схиляння, наркозлочинність, незаконний наркообіг, наркоманія, наркозалежність.

Статья посвящена исследованию уголовно-правовой характеристики преступления, предусмотренного ст. 315 УК Украины. Автор анализирует понятие “склонение к употреблению наркотических средств”, основные положения, которые имеют значение для квалификации этого вида преступлений и ограничения их от других уголовных правонарушений.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, склонение, наркопреступность, незаконный наркооборот, наркомания, наркозависимость.

Paper investigates the characteristics of the criminal law of a crime according to the Art. 315 of the Criminal Code of Ukraine. The author analyzes the concept of “inducement to take drugs”, the main provisions of which are of an importance for the qualification of this type of crime, and distinguishing them from other criminal offenses.

Keywords: drugs, psychotropic substances, inducing, drug crime, illicit drug trafficking, drug addiction.

Поширення наркоманії та наркотизму на сьогодні є однією з найгостріших проблем, що викликають занепокоєння в усьому світі. Ці асоціальні явища є реальною загрозою правопорядку і безпеці держав, здоров'ю не тільки окремих особистостей, але і цілих націй.

Відповідно, цим проблемам приділяється значна увага і міжнародним співтовариством як на рівні діяльності компетентних органів, так і в її нормативно-правовому забезпеченні. Зокрема ч. 1 ст. 38 Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року, до якої у 2001 році приєдналась Україна, передбачає, що держави-учасниці приділяють особливу увагу і проводять усі можливі заходи, спрямовані на попередження зловживання наркотичними засобами і на попереднє виявлення, лікування, виховання, відновлення працездатності, повернення в суспільство відповідних осіб, а також на нагляд за такими особами після завершення лікування. Відповідно, в Кримінальному кодексі України (далі – КК України) законодавцем передбачена відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (розділ XIII КК України) [1].

Серед злочинів у сфері обігу наркотичних засобів (наркозлочинів) на особливу увагу, на наш погляд, заслуговує схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315 КК України).

Схиляння до вживання наркотичних засобів або психотропних речовин в Україні вперше було криміналізоване у 1969 р., коли Указом Президії Верховної Ради Української РСР склад злочину, передбачений ст. 208 КК УРСР “Втягнення неповнолітніх в злочинну діяльність” був розширений схилянням неповнолітніх до вживання наркотичних засобів. Пізніше Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2718-VIII від 17 червня 1974 р. з цієї статті слова “схиляння неповнолітніх до вживання наркотичних речовин” були виключені, а КК УРСР доповнений новою статтею 229-5 “Схиляння до вживання наркотичних засобів”. Редакція ст. 315 КК України є незмінною з моменту його прийняття у 2001 році.

Саме схиляння до вживання наркотиків є тим протиправним діянням, що сприяє стрімкому поширенню наркотизму і втягуванню у сферу зловживання психоактивними речовинами дітей підліткового і юнацького віку. Слід зазначити, що з цією безпрецедентною по масштабам і наслідкам проблемою, що і сьогодні далека не тільки від свого вирішення, але й від адекватного осмислення, українське суспільство зіштовхнулося із середини 80-х років минулого сторіччя. До цього часу фахівцями не вироблені єдині критерії моніторингу оцінки масштабів поширення наркотиків і рівня наркотизації населення як у країні в цілому, так і в її окремих областях, районах, містах. Але більшість фахівців одностайні в тому, що ситуація, яка склалася в Україні з наркотиками, дуже серйозна, має тенденції до подальшого погіршення, супроводжується активізацією багатьох інших негативних соціальних процесів у суспільстві.

Статистичні дані свідчать, що питома вага наркозлочинів протягом останніх п'яти років коливається в межах 13,4–15,4 % від загальної кількості злочинів. Між тим у 2014 році спостерігається зменшення облікованих органами внутрішніх справ України злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків (30 494), з них лише 233 (0,8 %), пов'язаних зі схилянням до вживання наркотичних засобів та психотропних речовин. Незначне зменшення цього показника протягом 2014 року, на нашу думку, свідчить не про покращання ситуації в цьому напрямі, а швидше за все про зменшення ефективності в діяльності правоохоронних органів. Водночас незначна кількість виявлених злочинів, що передбачені ст. 315 КК України, ймовірно вказує на їх високу латентність та недостатню увагу підрозділів органів внутрішніх справ проблемі схиляння до вживання наркотичних засобів.

Схиляння до вживання таких засобів чи речовин направлене на розширення девіантного середовища наркоманів, характеризує їх прозелітизм. Впливаючи на процес наркотизації, воно створює небезпеку для здоров'я населення. Суспільна небезпека цього протиправного діяння полягає в тому, що незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів постійно збільшується за рахунок втягнення нових осіб, у яких формується наркозалежність. Це, у свою чергу, сприяє створенню умов для стійкого попиту на зазначені речовини. Більше того, такий масовий негативний вплив на здоров'я населення нерідко супроводжується й іншими тяжкими наслідками: скоєнням правопорушень, зараженням ВІЛ-інфекцією, самогубством, розвитком психічних захворювань, перериванням вагітності та інше. Не викликає заперечень і те, що особи, які захворіли на наркоманію, поповнюють ряди злочинців, бо нерідко самі стають на шлях скоєння правопорушень [2, с. 141].

Узагальнення статистичних даних МВС України надає можливість встановити найбільш типові місця скоєння цих злочинів. Зокрема це:

- за місцем безпосереднього проживання злочинця (43 % випадків);
- за місцем проживання особи, яку було схилено до вживання, включаючи кімнату гуртожитку (4 %);
- у інших приміщеннях (недобудови, покинуті домівки тощо), які не належать до власності особи, яка здійснює схиляння (7 %);
- громадських місцях – 24 %, з яких факт безпосереднього схиляння відбувався на території: залізничного вокзалу – 2 %; кафе – 2 %; ринку – 1 %; парку відпочинку – 2 %; розважального закладу – 1 %; школи – 2%; на зупинці громадського транспорту – 2 %; на вулиці – 11 %;
- на території лісу або лісосмуги – 2 %;
- в автомобілі злочинця – 2 %.

За результатами узагальнення також встановлено, що схиляння до вживання наркотичних, психотропних речовин, їх аналогів може відбуватися протягом дня, однак більшість офіційно зареєстрованих випадків припадає на період часу з 17.00 до 20.00 год. – 47 % випадків; з 13.00 до 16.00 год. – 29 %; з 9.00 до 12.00 год. – 13 %; з 21.00 до 23.00 год. – 9 %; з 7.30 до 9.00 год. – 2 %.

Переважає більшість цих злочинів скоєна шляхом: пропозиції (54 % випадків); умовляння (9 %); поради (4 %); переконування (8 %).

Для ефективної протидії схилянню до вживання наркотиків важливе значення має не тільки вивчення кримінологічної характеристики, але й глибоке знання кримінально-правової характеристики та особливостей кваліфікації цих злочинів.

Відповідно до диспозиції ст. 315 КК України злочином визнається схиляння певної особи до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. **Суспільна небезпечність** такого схиляння, як зазначається в юридичній літературі, полягає в тому, що таким чином поширюється зловживання наркотиками та їх неконтрольоване споживання, а також виникає ринок споживачів для збуту наркотичних засобів чи психотропних речовин та поширюється їх незаконний обіг [3, с. 905].

В українській мові слово “схиляти” означає “переконувати, умовляти, примушувати робити що-небудь, погоджуватись на щось” [4, с. 1222]. Отже, схилити до споживання наркотичних засобів або психотропних речовин – значить переконати особу спробувати, вжити будь-який із зазначених препаратів; збудити в неї бажання, рішучість прийняти їх, відчутти ейфорійний ефект, пережити стан наркотичного сп’яніння тощо.

Застосоване законодавцем у розглядуваному понятті словосполучення *певної особи* означає те, що схиляння до вживання таких засобів чи речовин не може бути безадресним, тобто протиправні дії (пропозиція, порада, умовляння, переконування тощо) мають бути спрямовані стосовно конкретної особи (осіб за ч. 2 ст. 315 КК України).

Термін *уживання*, застосований у ст. 315 КК України, означає прийом наркотичних засобів чи психотропних речовин через рот у вигляді пігулок, порошку, шляхом введення ін’єкцій, вдихання порошку через ніс, куріння, жування рослин, вживання настою тощо. За змістом статті дії, передбачені в ній, означають збудження бажання в певної особи вжити такі засоби (речовини) добровільно.

Обов’язковою ознакою злочину, що розглядається, є наявність предметів, до вживання яких схиляється особа та які становлять підвищену небезпеку для здоров’я людей (наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги).

Поняття та ознаки цих предметів надаються в Законі України “Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори” від 22 грудня 2006 року № 530-V [5]. Усі ці предмети (крім аналогів) передбачені “Переліком наркотичних

засобів, психотропних речовин і прекурсорів” (далі – Перелік), який складений відповідно до законодавства і міжнародних зобов’язань України і затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 [6].

Отже, **предметом** злочину, що розглядається, є *наркотичні засоби* – речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку; *психотропні речовини* – речовини природні чи синтетичні, препарати, природні матеріали, включені до Переліку; *аналоги* наркотичних засобів і психотропних речовин – заборонені до обігу на території України речовини синтетичні чи природні, не включені до Переліку, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють.

Родовим **об’єктом** злочину, передбаченого ст. 315 КК України, є здоров’я населення.

З *об’єктивної сторони* схиляння певної особи до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів¹ – це дії винного, спрямовані на те, щоб збудити в іншій особі бажання їх вжити. Такі дії (пропозиції, умовляння тощо), як зазначається в юридичній літературі, є особливим видом підбурювання, можуть бути як одиничними, так і багаторазовими, що на кваліфікацію вчиненого не впливає. Злочин вважається закінченим з початку здійснення дій, спрямованих на те, щоб збудити в іншій особі бажання вжити наркотичні засоби, незалежно від того, чи вдалося викликати в потерпілого це бажання [7, с. 405–406; 8].

Слід зазначити, що серед науковців відсутній єдиний підхід щодо дій, спрямованих на схиляння до вживання наркотичних засобів, і, відповідно, кваліфікації дій винної особи за вчинення цього злочину.

Зокрема дискусійним є питання, чи може розглядатись як схиляння до вживання наркотичних засобів розповідь особи в присутності інших людей про свої враження від споживання наркотиків, “корисності” такого споживання тощо, якщо при цьому не було висловлено пропозиції їх вжити [9, с. 167].

Крім того, вважається, що термін “схиляння” є синонімом таких понять, як “підмовляння” і “втягнення”. При цьому останнє передбачає спонукання, залучення особи до участі в чомусь і є найбільш широким [10, с. 131].

Існує також думка, що схиляння до вживання наркотиків частково співпадає з підбурюванням до вчинення злочину, що є самостійним видом співучасті, закріпленим у ч. 4 ст. 27 КК України, тому що схиляння і підбурювання можуть втілюватись у таких діях, як умовляння [11, с. 640]. З цього приводу слід зазначити, що підбурювання в кримінально-правовому контексті має місце при вчиненні злочину, а вживання наркотичних засобів не є злочином відповідно до чинного законодавства.

Враховуючи різноманітність поглядів щодо тлумачення поняття “схиляння” до вживання наркотичних засобів і в судово-слідчій практиці, відповідні рекомендації надав Пленум Верховного Суду України (далі – ПВС України) у постанові № 4 від 26.04.2002. Зокрема ПВС України рекомендує при кваліфікації дій за ст. 315 КК України під схилянням до вживання наркотичних засобів розуміти будь-які умисні ненасильницькі дії, спрямовані на збудження в іншій особі бажання вжити ці засоби або речовини хоча б один раз (пропозицію, умовляння, пораду, переконування тощо). Відповідальність за цей злочин настає незалежно від наслідків схиляння, тобто від того, вжила інша особа наркотичний засіб, психотропну речовину або їх аналог чи відмовилася це зробити [8].

¹ Далі, якщо не обумовлено інше – наркотичних засобів.

При кваліфікації злочину, передбаченого ст. 315 КК слід розрізняти схиляння до вживання наркотичних засобів та деякі форми їх збуту. У зазначеній постанові ПВС України передбачається, що дії особи, яка схиляла когось до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів, збувала ці засоби, речовини споживачеві або брала участь у їх викраденні, незаконному виробництві, виготовленні, придбанні, зберіганні, перевезенні, пересиланні з метою збуту або без такої мети, належить кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 315 і, відповідно, ст. 307 або ст. 308, або ст. 309 КК України [8]. Матеріали судово-слідчої практики свідчать, що в більшості випадків у діях винних осіб убачається сукупність злочинів, передбачених саме наведеними статтями [2, с. 144].

Так, Хмельницьким міськрайонним судом Вінницької області за ст.ст. 315 ч. 1, 307 ч. 2 КК України кваліфіковані дії особи, яка 07.04.2011, знайшовши та привласнивши рослину коноплі, зберігала її з метою збуту (вагою у висушеному стані близько 2 г) і в цей же день схилила іншу особу пропозицією до вживання канабісу шляхом скурювання через пристрій для куріння, який самотійно виготовила [12].

Водночас, на думку окремих дослідників, пригощання однією цигаркою із гашишем (якщо вони були виготовлені для особистого вживання) з мотивів зробити “приємність” знайомому є саме схилянням до вживання наркотичних засобів, а не їх збутом [3, с. 905].

Доречно розглянути співвідношення понять “пропаганда наркотиків” та “реклама наркотиків”. Фахівці вважають ці терміни змістовно ширшими ніж власне “схиляння до вживання наркотиків”. Останнє позначає лише один із можливих способів пропаганди наркотичних засобів чи психотропних речовин [13, с. 36].

Останнім часом ситуація, пов’язана зі злочинним схилянням до вживання наркотиків, істотно погіршилась через стрімкий розвиток електронних технологій. Зокрема в мережі Інтернет чимало сайтів рекламують та детально описують формули, способи приготування та очікувані ефекти від вживання наркотичних засобів та психотропних речовин. Протидія таким суспільно небезпечним, у першу чергу, для молодого покоління проявам є складним завданням, особливо з огляду на відсутність відповідних нормативно-правових важелів.

У порівняльно-правовому контексті доречно зазначити, що у § 843(с) розділу 18 Зібрання Законів США чітко описані ознаки кримінально-караного рекламування наркотичних засобів і психотропних речовин. Зокрема заборонено такі способи рекламування наркотиків, як пропозиції в друкованих засобах масової інформації та в мережі Інтернет. Більше того § 843(b) криміналізує застосування засобів комунікації (у першу чергу, мереж телерадіомовлення) в процесі скоєння будь-якого федерального наркотичного злочину [14]. Схожі за змістом заборони передбачені й антинаркотичними законами окремих штатів. Таким чином, американський законодавець пішов шляхом законодавчої деталізації форм злочинного пропонування контрольованих речовин до вживання.

Суб’єктивна сторона схиляння до вживання наркотичних засобів характеризується виною у формі прямого умислу. Винний усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, що виражаються у схилянні іншої особи до вживання наркотичних засобів і бажає їх виконувати. Цілі і мотиви діяння закон не конкретизує. Як правило, метою діянь винного при вчиненні схиляння до вживання наркотичних засобів або психотропних речовин є розширення девіантної середовища наркоманів за рахунок прилучення до споживання все більшої кількості громадян, а також розширення сфери збуту відповідних препаратів. Мотивами

можуть виступати прагнення долучити конкретну особу до споживання наркотиків, помста, своєрідне розуміння почуття товариства і дружби, бажання допомогти людині вийти зі складних життєвих ситуацій, піти від безрадісної дійсності подібним чином тощо.

Суб'єктом схиляння до вживання наркотичних засобів може бути фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

Кваліфікуючими ознаками злочину є вчинення його: 1) повторно; 2) щодо двох чи більше осіб; 3) щодо неповнолітнього; 4) особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 307, 308, 310, 314, 317 КК України (ч. 2 ст. 315 КК України).

Під схилянням до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчиненим *щодо двох чи більше осіб*, слід розуміти дії, спрямовані на те, щоб збудити в цих осіб бажання чи добитися від них згоди вжити зазначені засоби чи речовини, за умови, що вони охоплювались єдиним умислом винного і вчинялись, як правило, в одному й тому ж місці.

Неповнолітньою є особа, яка не досягла 18-річного віку. Потрібно мати на увазі, що за цією ознакою кваліфікуються дії винного не тільки тоді, коли він знав фактичний вік неповнолітнього, а й коли за певних обставин він міг та повинен був це розуміти. Нести відповідальність за ч. 2 ст. 315 КК України за схиляння неповнолітнього до вживання наркотичних засобів може лише осудна особа, яка до моменту вчинення злочину досягла 18-річного віку. Якщо неповнолітнього схиляє до вживання наркотиків інший неповнолітній, дії останнього слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 315 КК України [15, с. 794].

Залучення неповнолітнього до організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, **поєднане зі схилянням до їх вживання, утворює** сукупність злочинів, передбачених ч. 2 ст. 315 та ч. 2 ст. 317 КК України.

Схиляння неповнолітнього до вживання наркотиків, психотропних речовин або їх аналогів додаткової кваліфікації за статтею про втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України) не потребує. Водночас, якщо відбулося схиляння неповнолітнього ще й до вживання інших одурманюючих засобів, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 315 і ст. 324 КК України.

Важливим, на наш погляд, є питання щодо відмежування розглядуваного злочину від незаконного введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 314 КК). Основна відмінність цих злочинів полягає в тому, що в разі схиляння до вживання наркотичних засобів потерпілий або зовсім не вживає ці засоби чи речовини, або сам вводить їх в організм [13, с. 234]. Водночас у ст. 314 КК України йдеться про незаконне введення наркотичних засобів в організм потерпілої особи проти її волі. Способи примусового незаконного введення в організм іншої особи наркотичних засобів можуть бути різними – це обман, примушування, насильство тощо. Їх застосування свідчить про введення в організм зазначених засобів і речовин всупереч волі іншої особи. [7, с. 405].

Вагоме значення для юридичної оцінки дій, спрямованих на збудження в особи бажання вжити наркотичні засоби, на думку фахівців, мають поведінка й особа самого потерпілого [17, с. 298]. Дійсно, якщо особа вже є хворою на наркоманію і не відмовляється від прийому наркотиків, наявність складу злочину, передбаченого ст. 315 КК України, у винної особи видається сумнівним. У такому випадку вочевидь матиме місце не схиляння, а збут у контексті застосування

ст. 307 КК. Водночас найбільш повно питання кваліфікації вирішуються в кожному конкретному випадку. Аналізу підлягають ознаки суб'єктивної сторони злочину та інші обставини, що в цілому складають кримінально-правову характеристику кримінального правопорушення.

У ході розгляду кримінально-правової характеристики схилення до вживання наркотичних засобів здійснено спробу дослідити найбільш важливі для виявлення та кваліфікації зазначених злочинів питання. Вбачається, що це дослідження буде корисним як для науковців, так і для практичних працівників, які застосовують норми КК України у своїй діяльності. Водночас, на нашу думку, поле для подальших наукових досліджень у цьому напрямі ще достатньо широке. Зокрема це вивчення і аналіз відповідної судово-слідчої практики та зарубіжного законодавства, що дозволить висунути обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Данилевська Ю.О. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення : проблеми кримінально-правової кваліфікації : практич. посібник / Ю.О. Данилевська, Д.В. Каменський. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2013. – 288 с.
3. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. Б.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х. : ТОВ "Одіссей", 2008. – 1208 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпін'я : ВТФ "Перун", 2002. – 1428 с.
5. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 22 грудня 2006 року № 530-V. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/530-16/print1446470092906691>.
6. Про затвердження "Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF>.
7. Кримінальне право України : особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
8. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02>.
9. Майоров А.А. Наркотики: преступность и преступления / А.А. Майоров, В.Б. Милинин. – СПб. : Юрид. Центр Пресс, 2002. – 290 с.
10. Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А.А. Музика. – К. : Логос, 1998. – 324 с.
11. Коржанський М.И. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник / М.И. Коржанський. – К. : Атіка, 2002. – 640 с.
12. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17668042>.
13. Гузеева О.В. Склонение или пропаганда? / О.В. Гузеева // Законность. – 2008. – № 2. – С. 35–37.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.law.cornell.edu/uscode/html/uscode21/usc_sec_21_00000843-000-.html#FN-2REF.
15. Науково-практичний коментар Кримінальний кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Каннон, А.С.К., 2003. – 1104 с.
16. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : монографія / Є.В. Фесенко. – К. : Атіка, 2004.
17. Мирошніченко Н.А. Уголовно-правовая борьба с наркоманией / Н.А. Мирошніченко, А.А. Музика. – К. : Высшая школа, 1988. – 298 с.

Отримано 06.10.2015